

ԹԻՖԼԻՍԻ «ՆՈՐ ՀՈՍԱՆՔ» ԱՄՍԱԳԻՐԸ
(1913-1915 թթ.)

«Նոր հոսանք» ամսագիրը լույս է տեսել Թիֆլիսում 1913-1915 թթ.: Ամսագրի պատասխանատու խմբագիրն անվանի գրականագետ Նիկոլ Աղբալյանն էր, իսկ հրատարակիչ-խմբագիրը՝ Արշակ Ղազարյանը: Գրական, գիտական, հասարակական-քաղաքական «Նոր հոսանք» ամսագրի հրատարակության իրավունքն ստացվել էր 1912 թ. դեկտեմբերի 31-ին: Ամսագիրը հրատարակության պատրաստելու, արևելահայ և արևմտահայ հեղինակներից բաղկացած խմբագրակազմը ձևավորելու ընթացքը տևել է մոտ երկու ամիս: Ամսագրի առաջին համարը լույս է ընծայվել 1913 թ. մարտի 6-ին:¹ Ինչպես նշվում էր խմբագրականում՝ «Նոր հոսանք»-ը փորձելու էր լցնել այն բացն արևելահայ հասարակական-մշակութային ուղղվածություն ունեցող պարբերական մամուլի աշխարհում, որն առաջացել էր «Սուրճ» ամսագրի դադարից հետո: «Ռուսահայ գրականությանը չունէր մի օրգան, որ ժամադրավայրը լինէր լուրջ պատրաստութիւն ունեցող գրական և հրապարակախօսական ուժերի: «Լուսման» և «Արորը», որ հրատարակւում էին «Սուրճ»-ից յետոյ, աւելի ժողովածուներ էին, քան ամսագիրներ բառի իսկական առումով», - գրում էր Ն. Աղբալյանը:²

«Նոր հոսանք»-ն իր նպատակներին հասնելու համար ջանալու էր պահպանել քննադատական ոգին ու նյութերի ընտրության և ուսումնասիրության գիտահետազոտական մեթոդը: «Նոր հոսանք»-ն ելնում էր ծրագրային հետևյալ մեկնակետերից.

- ղեկավարել հասարակական միտքը,
- վերլուծել հասարակական կյանքում նկատվող արատավոր երևույթներն իրենց պատճառահետևանքային կապերի հոլովությամբ,
- արտահայտել ամսագրի շուրջ համախմբված մտավորականների տեսակետները հանրությանը մտահոգող և հասարակական հնչեղություն ունեցող հիմնախնդիրների վերաբերյալ,

¹ «Նոր հոսանք», Թիֆլիս, 1913, թիվ 1, էջ 233, 234:

² Նույն տեղում, էջ 3:

• ստեղծել «մի տիպար ամսագիր մեզանում, որքան կը ներեն ձմեր մտավորական դասի պատրաստութիւնն ու կարողութիւնը»:¹

Հայոթյուն ասելով՝ ամսագրի խմբագրակազմը հասկանում էր ազգային միութիւն, որը հիմնականում ապրում էր երեք պետութիւնների (Ռուսաստան, Թուրքիա, Պարսկաստան) սահմաններում: Ճշմեհ ամսագրում հայելու պէս արտացոլվում էր հայության այդ երեք յիշատակածների, նաև՝ հայկական այլ գաղթօջախների առօրյան, կեն-
ւոյցաղն ու գործունեությունը, բայց առաջնային տեղը գրավում էին ռուսական կյանքի սոցիալ-տնտեսական, քաղաքական և մշակութա-
վին ուղորտներում ընթացող գործընթացներն ու տեղաշարժերը: Ամ-
սագրի այս դիրքորոշումը պայմանավորված էր պարզ և օբյեկտիվ
ապատճառով. «Նոր հոսանք»-ն արևելահայ մամուլի օրգան էր և հենց
այդ իրականության պահանջով ու թելադրանքով էր ծնունդ առել.
«Ամսագրի կարիքը մեր գրականութեան մէջ վաղուց զգացւած է:
Բայութեան դեմոկրատիք միտքն այսօր չունի մի բերան, որով պար-
գերաբար խօսել կարողանար մեր կեանքի և գրականութեան հիմ-
նական խնդիրների մասին այն լրջութեամբ և հիմնաւորութեամբ,
որոնց նրանք արժանի են...Ընդառաջ գնալով հասարակութեան մէջ
լավաւոր ցկատուող պահանջին՝...մենք որոշեցինք ինքներս ձեռնար-
կել այդ կարևոր գործին՝ ապաւինած համակիր մարդկանց աջակ-
ցութեան»:²

«Նոր հոսանք»-ը հրատարակության տարիներին հիմնակա-
նում կարողացել է իրականացնել իր կողմից իսկ առաջադրված
առաջնահերթ խնդիրները: Այնուհանդերձ, խանգարող հանգամանք-
ներն, ի թիվս որոնց՝ ֆինանսական անձուկ կացությունը, պարբերա-
գրար ստիպել են ամսագրի աշխատակիցներին նախատեսվածից ուշ
հանրությանը հրամցնել պարբերականի հերթական համարը: Դրա
լավկայությունն են ամսագրում խմբագրության կողմից մերթ ընդ մերթ
ստպագրված բացատրագրերը: Դրանք ընթերցողներին տեղեկաց-
նում էին, որ թեև ուշացումով, բայց տարվա ընթացքում միացյալ
համարների միջոցով նրանք կստանան կամ կգնեն «Նոր հոսանք»-ի
M2 համար: Օրինակ՝ ամսագրի անդրանիկ համարի վերջին էջերում
զետեղված բացատրության մեջ պարզաբանվում էր, թե ինչու էր
«Նոր հոսանք»-ի առաջին համարը լույս տեսել հայտարարված
ժամկետից 10 օր ուշ. «Մենք խոստացել ենք մեր բաժանորդներին
տարեկան 12 գիրք, իւրաքանչիւրը 160 մեծադիր էջով: Յունւարն ու
փետրւարը կորցրած լինելով, մենք ընդամենը 10 ամիս ունէինք մեր

¹ Նույն տեղում, էջ 5:

² Նույն տեղում, էջ 235:

տրամադրութեան տակ: խմբագրութիւնս մտածեց հետեւյալ ձևով՝ կատարել իր խոստումը և դուրս գալ դժարութիւնից: 1, 2, և 3 համարներուն մենք որոշեցինք ցրել յունւարի N-ի 160 էջը, որով այդ համարները փոխանակ 160 էջի, կը լինեն 200-ից աւելի: Նոյն կերպ կը վարենք և աշնան համարների հետ, որով մեր բաժանորդները 10 համարով 12 գրքի միւթ կստանան: Օաւալի այս մեծացումը, բնական է, որ դժարացրեց համարն իր ժամանակին լոյս ընծայելը»¹:

«Նոր հոսանք»-ի հիմնական բաժիններն էին՝ «Գեղարվեստական», «Գրական-քննական», «Գրախոսություն», «Դեմքեր», «Տեղագրական», «Պատմական-փիլիսոփայական», «Հասարակագիտական», «Գիտական», «Գիտական քրոնիկոն», «Պատմական նյութեր», «Հայոց հարց», «Հայ կյանք», «Տաճկահայ կյանք», «Պարսկահայ կյանք», «Ռուս կյանք», «Վրաց կյանք», «Քաղաքական տեսություն», «Արտաքին տեսություն», «Աշխատավորական կյանք», «Գրքեր և պարբերականներ», «Խմբագրության կողմից» և այլն:

«Նոր հոսանք»-ն ունեցել է նաև 16 էջանոց հավելված: Օրինակ՝ 1914 թ. թիվ 4-ը և 1914 թ. թիվ 5-ն իրենց հետ ունեցել են հավելված: Տվյալների բացակայությունը թույլ չի տալիս պատկերացում կազմել՝ դրանցում ընդգրկված նյութերի և ամսագրի հավելվածի բուն նպատակների և ուղղվածության մասին:

«Նոր հոսանք»-ի խմբագրությունն ամսագրի հավելվածից բացի իր էջերում հատվածաբար տպագրված հասարակագիտական և ուսումնասիրությունները, վիպակներն ու պատմվածքները լոյս է ընծայել «Նոր հոսանք»-ի գրադարան» մատենաշարի ներքո: Այդ շարքի առաջին գրքույկը Լ.Շանթի «Կինը» նովելն էր՝ հրատարակված 1913 թ. ապրիլի վերջին:

«Նոր հոսանք» ամսագրի խմբագրակազմում ընդգրկված էին Արտաշես Ղազարյանը, Արշակ Ջամալյանը, Երվանդ Ֆրանկյանը, Դ. Ամանունը, Ա.ԴՌ-ն (Հովհաննես Տեր-Արտիրոսյան), Լևոն Շանթը: Ամսագրի էջերում կայուն խորագրերի ներքո հոդվածաշարերով հանդես են եկել Արսեն Տերտերյանը, Հարություն Աուրխաթյանը, Ցուլակ Խանգադյանը, Արտաշես Վանցյանը, Վահան Խորենին, Ռուբեն Տեր-Մինասյանը (Ռուբեն):

«Նոր հոսանք»-ի էջերում ամփոփված են ժամանակի արևելահայ և արևմտահայ անվանի մտավորականների հոդվածներն ու գրողների արձակ և չափածո ստեղծագործությունները: Ամսագրում տպագրվել են Հովհաննես Թումանյանը, Ավետիք Իսահակյանը, Դե-

¹ Նույն տեղում, էջ 233:

րենիկ Դեմիրճյանը, Միքայել Մանվելյանը, Արմենուհի Տիգրանյանը
և այլք:

«Նոր հոսանք»-ը թարգմանաբար տպագրել է Ջորջ Բայրոնի,
Օմար Խայամի, Ջեյ Լոնդոնի և այլոց ստեղծագործությունները՝
Հովսեփ Միրզոյանի, Դ. Բ.-ի և Սարգիս Երկայնյանի թարգմանությամբ:

«Նոր հոսանք»-ն իրավամբ կարելի է համարել հայ և համաշխարհային գրականության լավագույն երկերն ընթերցող հասարակայնությանը նորովի, մինչ այդ չկիրառված սկզբունքներով և չափանիշներով ներկայացնող ամսագիր արևելահայ պարբերական մամուլի աշխարհում: Սա մի ամսագիր էր, որտեղ ժամանակի ոգուն համապատասխանող գրականագիտական ուսումնասիրություններով և գրաքննադատական վերլուծականներով գրասեր հանրությանը փորձում էին ուղղորդել դեպի ազգային, բայց միաժամանակ համարդկային գրական արժեքներ: Հարուստ և բազմազան է «Նոր հոսանք»-ի «Գրախոսություն» բաժինը, որտեղ մշտապես արձագանքում էին թե՛ արևելահայ, թե՛ արևմտահայ գրական նոր ստեղծագործություններին: Այստեղ տպագրված են գիտական մեծ արժեք ունեցող ուսումնասիրություններ Ն. Աղբալյանի, Ա. Տերտերյանի, Դ. Աուրխաթյանի կողմից: Բաժնի պատասխանատուն Ն. Աղբալյանն էր իր բեղուն գրչով: «Նոր հոսանք»-ում տպագրված նրա գրախոսություններն ու գրաքննադատական հոդվածները հետազայում լույս են տեսել առանձին գրքերով: Իր առաջին գրախոսականներից մեկում, օրինակ՝ Ն. Աղբալյանն արձանագրում էր վերջին տասնամյակում գրաքննադատական հոդվածների նկատմամբ եղած հետաքրքրության աճը և դրանց նախապատվություն տալու միտումը: Նա դա պատճառաբանում էր հետևյալ հանգամանքներով. «Աս մի կողմից նշան է, որ հայ գրականութիւնն արդէն բաւական բան ունի գնահատելու, միւս կողմից սա նշանակում է, որ հրապարակ է իջել մի նոր սերունդ, տարբեր ճաշակի և գրական ըմբռումների տէր, տարբեր հայեացք ունեցող աշխարհի վրայ»:¹ Ն. Աղբալյանի կարծիքով՝ այդ սերունդը, գնահատելով անցյալի գրական գործիչներին, անուղղակիորեն կրելու է վերջինների ազդեցությունը, ինչի հետևանքով գտնելու է ազգային քաղաքակրթության շավիղը և ինքն էլ ընթանալու է այդ ճանապարհով: «Քննադատութիւնն այսպիսով պէտք է կցէ նոր սերունդի աշխատանքը հինի և գտնէ այն շղթան, որի օղակներն են կազմում հները, և պիտի կազմեն նորերը», - այս

¹ Նույն տեղում, 1913, թիվ 3, էջ 620:

եզրակացությանն էր հանգում Ն.Աղբալյանը:¹ Նա համոզված էր, որ ամենախիստ և միակողմանի քննադատությունն անգամ ունենալու էր իր բարերար արդյունքը. գրական նոր սերունդը լծվելու էր «հայի պատմութեան անխիւն: Գրական այս շարժումը մենք համարում ենք վերածնութեան սկիզբն և բեկման կետը հայ մտքի և զգացումի պատմութեան մէջ»:²

«Նոր հոսանք»-ը, գրական-մշակութային կյանքի վերածնության հարցադրումները բարձրացնելուն զուգահեռ, ուշադրության կենտրոնում էր պահում Հայկական հարցը և արևմտահայ իրակացության առաջնահերթ լուծման կարիք ունեցող խնդիրները: Այս թեմային արևելահայ պարբերականը մոտեցել է սրտացավորեմ և ամենայն պատասխանատվությամբ: Հիշյալ հիմնահարցերի վերաբերյալ հրապարակումները գրվել են՝ հիմնվելով լուրջ ուսումնասիրությունների ու տեղում ճշգրտված փաստերի վրա: Տպագրվել են նաև ամսագրի՝ արևմտահայ աշխատակիցների և թղթակիցների կողմից ուղարկված հոդվածներ և վերլուծականներ: Հիշատակության է արժանի ամսագրի՝ 1913-1914 թթ. գրեթե բոլոր համարների «Հայկական հարց» բաժնում տպագրված «Հուշեր Տաճկահայաստանի ճանապարհորդությունից» վերնագրով հոդվածաշարը (հեղինակ՝ Ա.-ԴՌ):³ Հոդվածագիրը 1908 թ. Թուրքիայում տեղի ունեցած հեղաշրջումից մեկ տարի անց՝ 1909 թ. ամռանն արևմտահայերի իրական վիճակին ծանոթանալու և ձեռք բերած վիճակագրական ու այլ կարգի հետազոտությունների արդյունքների մասին արևելահայ հասարակությանն իրազեկելու նպատակով եղել էր Թուրքիայի հայաբնակ 3 վիլայեթներում (Վաֆ, Բիթլիս, Էրզրում): Նա շրջել էր գյուղեգյուղ և տեղի հոգևորականների, գյուղապետերի հետ ունեցած զրույցների ընթացքում գրի էր առել մարդահամարի, հայ գյուղացիների ունեցվածքի, ապրուստի միջոցների, նրանց նկատմամբ իրագործվող անարդարությունների մասին տվյալներ: Մեծ է այդ կարգի օբյեկտիվ տեղեկատվության պատմագիտական արժեքը՝ այդ մեկ տարվա ընթացքում (1908-1909 թթ.) «սահմանադրական» հռչակված Թուրքիայում հայ ժողովրդի ապրելակերպի, իրավունքների, կյանքի և գույքի ապահովության վերաբերյալ պատկերացում կազմելու առումով: Օրինակ՝ Ա.-ԴՌ-ն հայտնում էր, որ 17-րդ դարում Բայազետ քաղաքում ապրում էին 2000 տուն հայեր, 1822 թ. ռուս-թուր-

¹ Նույն տեղում, էջ 621:

² Նույն տեղում:

³ Ա.-ԴՌ-ն առավել հայտնի է իր՝ «Վանի, Բիթլիսի և Էրզրումի վիլայեթները» աշխատությամբ (Երևան, 1912, 407 էջ):

քական պատերազմի ժամանակ՝ 1735 տուն, իսկ 1909 թ.՝ 350 տուն:¹ Արդեն 1909 թ. Բայազետի գավառում կային 110 գյուղ, որոնցից հայաբնակ էին 3-ը՝ Արծափը, Քոռունը և Մուսունը:² Հայերի քվաքանակի նվազեցումն իրենց հայրենիքում Ա-ԴՌ-ն պայմանավորում էր թուրքական պետության հատուկ մշակած հայաջինջ ծրագրով, որն իր մեջ ներառում էր ալան-թալան, ջարդ, բռնի արտագաղթ, իրավագուրկ վիճակ, հայերի ունեգրկմանը նպաստող հարկային և հողային յուրօրինակ քաղաքականություն: Օրինակ՝ հողվածաշարում այդ ամենի մասին պատմում են հայկական Ուչքիլիսե գյուղի բնակիչները: Գյուղը գտնվում էր Ուչքիլիսե (նախկինում՝ Սուրբ Հովհաննես) վանքի մոտ, Դիադինից հյուսիս-արևմուտք: Ուչքիլիսեում ապրում էին 27 տուն հայեր: Ա-ԴՌ-յի հետ զրույցի ժամանակ գյուղացիներից մեկն այսպես էր ներկայացնում իրենց դրությունը. «Վերջին 15 տարիների ընթացքում մենք զուլումի տարիներ ապրեցինք, չտեսանք մեկ ուրախ օր, հարած հարածի յետևից թափեց մեր գլխին. շատերը չդիմացան ու կտոր-կտոր 15 ընտանիքից աւելի գաղթեցին Ռուսաստան, իսկ նրանց տեղը Սոկսեն եկան բնակեցին»:

- Այստեղից մօտիկ կա՞յին հայ գիւղեր, որ վերջին զուլումի տարիներում բոլորովին դատարկեցին:

- Կայ Բօտի անունով մի գիւղ: 15 տարի առաջ այնտեղ հայեր էին բնակւում, նրանց թիւը կլինէր 20-25 տուն, նրանք բոլորը գաղթեցին, ոչ մի տուն չմնաց գիւղում. այժմ նրանց տներն ու հողերը քրդեր են տիրապետում: Մի գիւղ էլ կայ Բալըղ-դեօլի մօտ, անունը Սարի-բէլ: Մի քանի տարի առաջ այդտեղի հայերն էլ գաղթեցին գնացին, և նրանց տեղը քրդեր բնակեցին...»:³

Մեկ այլ՝ Միրզաջան գյուղի համար Ա-ԴՌ-ն նշում էր, որ այն նախկինում եղել էր զուտ հայաբնակ գյուղ, իսկ արդեն 1909 թ. այնտեղ ապրում էին 7 տուն հայեր, 30 տուն քրդեր ու եզդիներ: Ընդ որում, հայերից 4 տուն և քրդերից 6 տուն մարաբաներ էին, ինչը հավասարագոր էր ստրուկի կարգավիճակին:⁴

Արճեշ կամ պատմական Քաջբերունիք գավառի հայաբնակ Ականց քաղաքում 1909 թ. հաշվվում էր 1000 տուն իրենց բնակիչներով, որոնցից 250 տունը հայեր էին, մնացածը՝ թուրքեր և քրդեր: Առևտուրն ու արհեստները գտնվում էին գլխավորապես հայերի ձեռ-

¹ «Նոր հոսանք», Թիֆլիս, 1913, թիվ 2, էջ 356:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում, 1913, թիվ 4-5, էջ 793:

⁴ Նույն տեղում, 1913, թիվ 6, էջ 1040:

քում: Գործում էին արական (տղայոց) և իգական (օրիորդաց) դպրոցներ և մեկ գրադարան-ընթերցարան: Ա-ԴՌ-յի կողմից բերվում են Արճեշի հայաբնակ գյուղերում 1896 թ. կոտորածից հետո հայ բնակչության ժողովրդագրության վերաբերյալ վիճակագրական տվյալներ:¹ Ականցի բնակիչները փաստում էին, որ թուրքական քաղաքականությունը 1908 թ. հեղաշրջումից հետո ոչնչով չէր փոխվել: Այսպես, բնակչության համար Ականց տեղափոխված Գանձակ գյուղի բնակիչ, նախկին մեծահարուստ Առաքել աղան Ա-ԴՌ-յին պատմում է, որ 1896 թ. կոտորածի ժամանակ իր ունեցվածքը (ոսկեդրամներ, ոսկուց և արծաթից պատրաստված զարդեր) ժամանակավորապես պահ էր տվել իրենց տան բարեկամ համարվող քուրդ Ալիբեկին, իսկ ինքն ընտանիքի մյուս անդամների հետ ապաստանել էր Կովկասում: Առաքելն երկու ամիս առաջ էր վերադարձել հայրենիք և պարզել էր, որ Ալիբեկն ոչ միայն այդ հարստությունն էր յուրացրել, այլև՝ իր հողերը. «Ինչ Սահմանադրութիւն, ինչ արդարութիւն. ո՞վ մեզի հող կը վերադարձնի, ո՞ր պաշտօնեան քրդից հողը կը խլի, նորից հային կը տայ», - արդարացիորեն բողոքում և դժգոհում էր Առաքելը:²

Չողվածաշարում փաստերն ընդհանրացնելով՝ Ա-ԴՌ-ն գալիս էր այն եզրակացության, որ իրավիճակը նմանատիպ էր ոչ միայն իր ուսումնասիրած հայաբնակ 3 նահանգում, այլև՝ ողջ Արևմտյան Հայաստանում: Ա-ԴՌ-յի հետ համակարծիք էր նաև «Նոր հոսանք»-ի խմբագրակազմը: Դա են հավաստում ամսագրում 1913-1915 թթ. «Հայոց հարց» և «Տաճկահայ կյանք» բաժիններում զետեղված գրեթե բոլոր նյութերը: Դրանց շարքում հիշատակենք «Պատրիարքի հուշագիրը» վերլուծականը: Այդ հոդվածում նշվում էր, որ Սահմանադրության հռչակումից հետո, «մանաւանդ վերջին երկու տարին», Կ.Պոլսի հայոց Պատրիարքարանի կողմից Բ.Դռանն ուղարկած բողոքագիր-դիմումներն անսովոր չափերի էին հասել: Հայերը մատնանշում էին Թուրքիայում իրենց հանդեպ իրագործված ապօրինությունները, բերում էին հարստահարությունների, հալածանքի, բռնագրավման, բռնի իսլամացման և առևանգությունների նորանոր փաստեր, բայց թուրքական կառավարությունը մնում էր անտարբեր այդ դիմումների նկատմամբ՝ չարունակելով իր քաղաքականությունը, այն է՝ «անտանելի դարձնել հայոց կացութիւնը և ստիպել նրանց գաղթելու»:՝ «Նոր հոսանք»-ը տպագրել է մեծ վեզիր Մահմուդ

¹ Նույն տեղում, 1914, թիվ 1, էջ 80-81:

² Նույն տեղում, էջ 82:

³ Նույն տեղում, 1913, թիվ 2, էջ 465:

Շեքեթ փաշային Կ.Պոլսի հայ համայնքի խառը ժողովի կողմից ուղարկված հուշագիրը: Այնտեղ մատնանշվում էին «զնալով աւելի արագ ընթացք ստացած» հակահայ անօրինությունների բազմաթիվ վկայություններ, որոնց ենթարկվել էր արևմտահայությունը 1908-1913 թթ. ընթացքում:¹ Հուշագրում այն մտահոգությունն էր հայտնվում, որ մահմեդական բնակչության շրջանում այն կարծիքն էր ձևավորվել, թե օսմանյան մասնատվող պետությունն եվրոպական միջամտություններից և ունեցություններից հնարավոր էր պահպանել մեկ ճանապարհով՝ հայ տարրը ոչնչացնելով. «Ատանայի, Վանի, Տիգրանակերտի և Բիթլիսի մահանգներում երևացին անհանգիստ անող նշաններ, որ նախորդում են մի կոտորածի, մի աղետի, որ իր սարսափներով կառող է մոռացնել տալ անցեալի ամենից ահաւոր ողբերգութիւնները»:²

«Հայոց հարց» բաժնում մշտապես անդրադառնում էին արևմտահայերին մտահոգող քաղաքական խնդիրներին և մասնավորապես՝ Հայկական հարցին: «Նոր հոսանք»-ը գտնում էր, որ 2 կարևոր հարցեր էին զբաղեցնում հայերին և օտարներին. հայերի թվաքանակը թուրքիայում և նրանց մտավոր ներուժը: Հայերն ու նրանց կողմնակիցներն աշխատում էին ցույց տալ, որ «հայութիւնը մի թական պատկառելի մեծութիւն է Հայաստանում, ունի ինքնուրոյն կոլտուրական կեանքով ապրելու մեծ տենչանք և ընդունակութիւն»:³ հետևաբար նրա կացությունն անհրաժեշտ էր բարելավել՝ առանց «Հայաստանի բարենորոգութեանց խնդիրը կապելու համայն թիւրքիայի ընդհանուր բարեկարգութեան հետ»:⁴ Թուրքիան և Հայկական հարցի հակառակորդներն, ընդհակառակը, ջանում էին համոզել շահագրգիռ կողմերին, որ խնդրո առարկա մահանգներում հայերն աննշան թվաքանակ ունեին, և այդ պատճառով ավելորդ էր միայն հայաբնակ մահանգների բարենորոգության հարցը բարձրացնել: Նրանք պնդում էին, որ հարկավոր էր «բարենորոգել ամբողջ Թիւրքիան, դրա հետ կը բարւոքւի և հայոց դրութիւնը»:⁵

«Նոր հոսանք»-ն իր վերլուծությունները կատարելիս մշտապես հավատարիմ էր մնում նախնական տեսակետին՝ գրելով. «Մենք չենք անգիտանում, անշուշտ, միջազգային քաղաքական հանգամանքների նշանակութիւնը հայոց հարցի այս կամ այն լուծ-

¹ Նույն տեղում:

² Նույն տեղում, էջ 466:

³ Նույն տեղում, 1913, թիվ 3, էջ 621:

⁴ Նույն տեղում:

⁵ Նույն տեղում:

ման համար»:¹ Միևնույն ժամանակ ամսագրի խմբագրակազմը համոզված էր, որ «մեծ պետութիւններից եւրաքանչիւրն աշխատում է հաստատ մնալ իր գրաված դիրքի վրայ և մեծագոյն չափով օգտուել ստեղծւած խառն դրութիւնից»:² «Նոր հոսանք»-ը նաև չէր հավատում, որ ընդհանուր բարեփոխումներն, եթե անգամ դրանք անցկացվեին, լինելու էին հօգուտ հայերի: Այս տեսանկյունից բնորոշ է Ռուբենի՝ «Տաճկական ռեֆորմները» վերնագրով հոդվածաշարը:³ Ռուբենն այն տեսակետն էր զարգացնում, որ Թուրքիան բարեփոխումներ անցկացնելու խոստումներ էր տվել ամեն անգամ, երբ «վտանգ էր սպառնացել Տաճկաստանի գոյութեանը, երբ «հիւանդ մարդու» վրայ անդամահատութիւն կատարելու հարց է բարձրացել եւրոպական մեծ պետութիւնների մէջ»:⁴ Թուրքիայի պատմութեանը բնորոշ էր այն, որ ցանկացած ռեֆորմի հաջորդում էր կոտորածը:⁵ Նույնն եղավ նաև հայկական բարենորոգումների խնդրում, միայն թե «Նոր հոսանք»-ն անկարող էր պատկերացնել, որ այս անգամ արևմտահայերի ջարդերը վերածվելու էին ցեղասպանության, որին հաջորդելու էին հայրենագրկումն ու հայրենիքի կորուստը:

Հայաստանի գրադարաններում պահպանվել են «Նոր հոսանք»-ի ոչ բոլոր համարները (թվերը), մասնավորապես՝ ամսագրի 1915 թ. հավաքածուներից չնչին մասն է պահպանվել: Մեզանում դեռևս գրեթե չկան ամսագրի գործունեությանն ու խաղացած դերին նվիրված գիտական ուսումնասիրություններ, հոդվածներ: Այս օրելիով պատճառներով նույնիսկ այսօր դժվար է հասկանալ, թե ինչպիսի՞ն էին «Նոր հոսանք»-ի մոտեցումները թեկուզ հրատարակության վերջին շրջանում հայ ժողովրդի ճակատագրի և Հայկական հարցի զարգացումների հետ կապված, թեև ամսագրի խմբագրակազմի անդամների հետագա տարիների անհատական կամ կուսակցական տեսակետներով կարելի է ընդհանուր դատողություններ անել: Կարելի է նաև ենթադրել, որ ինչպես արևմտահայ ու արևելահայ շատ պարբերականների, այնպես էլ «Նոր հոսանք»-ի հրատարակությունը դադարել է Մեծ եղեռնի և դրան հաջորդած պատմաքաղաքական հանգամանքների պատճառով: Մեր ծեռքի տակ եղած «Նոր հոսանք»-ի հավաքածուները, սակայն, թույլ են տալիս պնդել,

¹ Նույն տեղում, էջ 624:

² Նույն տեղում, 1913, թիվ 3, էջ 658:

³ Նույն տեղում, 1914, թիվ 1, էջ 149-157, 1914, թիվ 2, էջ 312-317, 1914, թիվ 4, էջ 656-662, 1914, թիվ 6, էջ 1007-1013:

⁴ Նույն տեղում, 1914, թիվ 1, էջ 149:

⁵ Նույն տեղում, 1914, թիվ 2, էջ 316:

շողոր ամսագիրը 1913-1915 թթ. պահպանել ու զարգացրել է հայ մանուկի ավանդույթները: «Նոր հոսանք»-ը թեև եղել է գրական, գիտա-յվկան, հասարակական-քաղաքական ուղղվածություն ունեցող ամսագիր, բայց այս պարբերականի գրեթե բոլոր հետաքրքրություններն ու վերլուծություններն ածանցվել են հիմնական մեկնակետից՝ ՌԲՀայկական հարցից և դրանից ճյուղավորված կամ սկզբնավորված ռտարաբնույթ խնդիրներից:

«Նոր հոսանք»-ն անդրադարձել է արևելահայ ու արևմտահայ լիիրականությունների մեջ եղած և այն օրերի համար սոցիալ-տնտեսական էական հիմնահարցերին: Սոցիալ-տնտեսական վերլուծությունների հիմքում ընկած էր խմբագրության դեմոկրատական կողմնորոշումը, նաև՝ այն, որ ցանկացած հարց ամսագիրը քննարկում լի էր՝ ելնելով հայ ժողովրդի սոցիալական դրությունից և տնտեսական վիճակից: Օրինակ՝ նավթարդյունաբերող բանվորներին կամ գյուղացիությանը մտահոգող խնդիրներն ամսագրում վերհանվում էին՝ ստեղծված վիճակում և ազգային միջավայրն ու մտածողությունը հաշվի առնելով: Շարքի պատասխանատուն Դ. Անանուն էր: Նրա հոդվածներն աչքի էին ընկնում նյութի բազմակողմանի վերլուծությամբ և զթեմային՝ հեղինակի քաջատեղյակությամբ: Դ. Անանունը մշտապես օօգտվում էր սոցիոլոգիական և վիճակագրական հարցումների ստվյալներից: Նա հոդվածները կառուցում էր համեմատական վերլուծության մեթոդի սկզբունքներով: Նրա կարծիքով՝ հայ հասարակական մտքի կամ ազգային կուսակցությունների ներկայացուցիչները բավարար չափով ծանոթ չէին ժողովրդի սոցիալական կարիքներին և լուծման կարոտ հիմնահարցերին: Քանի որ «հայ բանւորութեան մի խոշորագոյն հատւածը զբաղւած է նաւթարդիւնաբերութեան մեջ, իսկ հայ բանւորը ժողովրդական առաջաւոր տարրն է», ուստի անհրաժեշտ էր տեղյակ լինել հայ բանվորի խնդիրների մասին:¹ Ծանոթանալով բանվորների նկարագրին՝ կարելի էր ճանաչել մնալ հայ գյուղացիությանը, որովհետև «մեր բանւորութիւնը գերաբաւանգապէս գիւղացիական ծագում ունի»:² Ընդ որում, ինչպես սպարզվում էր հեղինակի ներկայացրած վիճակագրական աղյուսաբլից, հայն Անդրկովկասի բոլոր անկյուններից (հիմնականում՝ Գանձակի նահանգից), անգամ Պարսկաստանից և Թուրքիայից, աշխատանք էր փնտրում նավթարդյունաբերության մեջ, ավելի կոնկրետ՝ ԶԲաքու քաղաքում: «Աւելի շատ բանւորութիւն ելնում էր այն գաւառներից, որտեղ հայ տարրն աննպաստ հողային պայմանների մեջ էր

¹ Նույն տեղում, 1913, թիվ 4-5, էջ 842:

² Նույն տեղում:

գտնւում»,- գրում էր Դ. Անանունը «Նավթարդյունաբերական հայ բանվորի նկարագրի մասին» վերլուծական հոդվածում:

Ռուսաստանի վարած հողային քաղաքականությունը «Նոր հոսանք»-ում արժանացել է սուր և օբյեկտիվ քննադատության: Օրինակ՝ «Կովկասը իբրև գաղթավայր» հոդվածում Դ. Անանունը նշում էր, որ Ռուսաստանի 3-րդ Դումայի բոլոր նստաշրջաններում բուռն քննարկումների և վիճաբանությունների առարկա էր դարձել հողային կամ «գաղութային» քաղաքականությունը: Մասնավորապես Դումայում Անդրկովկասը ներկայացնող պատգամավորները փորձել էին «հաստատել այն իրողութիւնը, որ մեր երկրի գիւղացիութիւնը հողի խիստ կարիք է զգում, և եղած ազատ հողերը պիտի տրին տեղական բնակչութեանը: Նրանք շեշտել են այն հանգամանքը, որ գաղութային քաղաքականութիւնը իր ներկայ կերպարանքով հրահրում է ազգային թշնամութիւն»:¹ Բերելով կոնկրետ օրինակներ և խոսուել փաստեր ու դրանց հիման վրա ամփոփելով իր վերլուծությունը՝ Դ. Անանունը դեմ էր արտահայտվում առկա պետական քաղաքականությանը. «Մեր վերաբերմունքը ժխտական է դէպի այդ քաղաքականութիւնը: Ժխտական է այն պատճառով, որ Կովկասի արդիւնաբերութիւնը չի կարողանում իր մէջ ամփոփել մեր երկրի աւելցուկ ձեռքերը, ուստի և հողը դառնում է կարևորագոյն ռաւանք, այն ինչ սակաւահողութիւնն ու հողագրկութիւնը տեղացիներին նետում է օտար հորիզոններ: Գաղութային ներկայ քաղաքականութիւնը չի բղխում առողջ պետականութիւնից»:² Հանձինս Դ. Անանունի՝ «Նոր հոսանք»-ի խմբագրությունն արմատական փոփոխություն էր պահանջում այդ հարցի լուծման համար: Ամսագիրն հանդես էր գալիս կոնկրետ առաջարկներով. «Պետական հողերը օրէնքով պիտի ճանաչւեն գիւղացիների ազատ սեփականութիւն, և դրա դիմաց նրանք ոչինչ չպիտի վճարեն զանձարանին: Հողակարգաւորման մէջ անմիջական մասնակցութիւն պիտի ունենան նաև գիւղացիները: Համայնքին է վերապահուել տնօրինելու իր ներքին հողակարգաւորումը»:³ Այս և այլ առաջարկները ներկայացված են Դ. Անանունի՝ «Կովկասի գյուղացիության վերաբերյալ նոր օրինագիծը» հոդվածում:⁴ Այդտեղ պարզորոշ արտահայտված է նաև «Նոր հոսանք»-ի մոտեցումը: Ամսագիրը հանցավոր էր համարում այն, որ

¹ Նույն տեղում, էջ 849:

² Նույն տեղում, 1914, թիվ 1, էջ 107:

³ Նույն տեղում, էջ 114:

⁴ Նույն տեղում, 1913, թիվ 7-8, էջ 1307:

⁵ Նույն տեղում, էջ 1297-1308:

հայ դեմոկրատական միտքը խուսափում էր քննադատել Ռուսաստանի սոցիալ-տնտեսական քաղաքականությունը և չէր փորձում միջամտել այդ ոլորտի խնդիրների լուծմանը. «Չայ քաղաքական դեմոկրատական միտքը թերացաւ իր կոչման մէջ»:¹ «Նոր հոսանք»-ն առաջարկում էր գործել և չնահանջել հայ գյուղացիության շահերի պաշտպանության գործում:

«Նոր հոսանք» ամսագիրը կրթադաստիարակչական հիմնահարցերը դիտարկում էր որպէս հայապահպանության հզոր լծակներ: Մասնավորապէս արևմտահայ դպրոցներում տիրող իրավիճակին և մտահոգող խնդիրներին ընթերցող հասարակայնությանը տեղեկացնելու նպատակով «Տաճկահայ կյանք» բաժնում «Նոր հոսանք»-ը պարբերաբար ներկայացնում էր այդ դպրոցները բնութագրող վիճակագրական տվյալներ: Համաձայն «Նոր հոսանք»-ի տրամադրած տվյալների, ասենք, Արաբկիրի 14 գյուղերից յուրաքանչյուրում կար մեկական վարժարան: Աշակերտների նվազագույն թիվը 20 էր, առավելագույնը՝ 100: Յուրաքանչյուր վարժարանում դասվանդում էր մեկ ուսուցիչ, բացի Անջրդի գյուղի վարժարանից, որն ուներ 3 ուսուցիչ: Անջրդին տվյալ գավառի դարձյալ միակ գյուղն էր, որտեղ գործում էր օրիորդաց վարժարան: Անջրդիի վարժարանների վիճակն, ի տարբերություն մյուս 13 գյուղերի վարժարանների, բավարար էր: Վերջինների անմխիթար վիճակը պայմանավորված էր այն հանգամանքով, որ դրանք մատակարարվում էին առավելապէս պատահական եկամուտների վրա հիմնված «ամենամիհար պիւտժներով»: Շէնքերը անյարմար և հակառողջապահիկ, ուսուցման մեթոդը գրեթէ նախնական և հակամանկավարժական, ուսուցիչները կրթութեան և դաստիարակութեան հասկացողութեան տեսակետով ոչ պատրաստուածներ.- ահա ամփոփ պատկերը մեր գիւղական վարժարաններուն, և ափսո՛ս, գրեթէ մեր բոլոր կրթական յարկերուն», - այսպէս է իր վերլուծությունն ավարտում ամսագիրը:²

«Չայ կյանք» բաժնի հրապարակումների միջոցով «Նոր հոսանք»-ն անդրադառնում էր հիմնականում դպրոցաշինության խնդիրներին՝ զուգահեռներ անցկացնելով Ռուսաստանի դպրոցների զարգացման ծրագրերի միջև: Ամսագրի այս միտումը պայմանավորված էր այն հանգամանքով, որ «Նոր հոսանք»-ի խմբագրության կարծիքով՝ «հայ դպրոցը իր ճակատագրով, լավ և վատ կողմերով մեծապէս կապւած է Ռուս դպրոցի հետ, ուստի մենք դիմում ենք ռուս ժողովրդական դպրոցի անցեալ և ներկայ վիճակի վերլուծութեա-

¹ Նույն տեղում, էջ 1297:

² Նույն տեղում, 1913, թիվ 9-10, էջ 1533:

նը»:¹ Իսկ ռուս ժողովրդական դպրոցի սկզբնավորումը «Նոր հոսանք» ամսագիրը կապում էր 1864 թ. Ռուսաստանում նահանգային և գավառական զեմստվոների հիմնման փաստի հետ. «1864 թվի զեմստության կանոնադրությունը ինքնավարությունների զբաղմունքների և պարտականությունների մեջ ընդգծում է ժողովրդական կրթության հարցը: Ջեմստության օրենսդրությամբ ինքնավար մարմինները կանչում են հոգ տանել ժողովրդական կրթության մասին: Մասնաւորապէս ֆինանսական մասը յանձնարարում է զեմստւօներին»:² «Նոր հոսանք»-ը, սակայն, հաշվի առնելով ազգային դպրոցի առանձնահատկությունները՝ և այն օրերի վարչական բաժանման գործող համակարգը, գտնում էր, որ զեմստվոները Ռուսաստանում նպաստել են ժողովրդական դպրոցի զարգացմանը, ապա հայ ժողովրդի համար այդ կարգի ուսուցումը վնասակար էր լինելու: Ազգային-մշակութային միություններ կազմելու դեպքում անգամ, երբ Կովկասի «ներկայ վարչական բաժանումներին կը փոխարինէ երկրի աշխարհագրական բաժանումը... զեմստւօների ցանկաւիութիւնը կը մնայ նորից վիճելի խնդիր»:³ Ամփոփելով իր վերլուծության արդյունքները՝ «Նոր հոսանք»-ը գրում էր, որ զեմստվոները օգտակար չէին լինելու մեր եկեղեցական-ծխական կամ այլ խոսքով ասած՝ ազգային դպրոցների առաջընթացին: Ընդհակառակը, դրանք մի կողմից՝ կազմալուծելու էին հայկական դպրոցները, մյուս կողմից՝ ծանրաբեռնելու էին ժողովրդական տուրքերը: «Ջեմստւօներն այդ տեսակէտից օգտակար կարող են լինել այն ցեղերի համար, որոնք դեռ չունեն ազգային դպրոցներ և ընդհանրապէս ցեղային կուլտուրան նրանց համար մահու ու կենաց խնդիր չէ»:⁴ Ազգային դպրոցը «Նոր հոսանք»-ը համարում էր հայ ժողովրդի ինքնության պահպանման և հայկական մշակույթի «հիմունքների հիմունքը»,⁵ որի «զարգացումից ու բարգաւաճումից էր կախւած ցեղի ապագան»:⁶ Ամսագիրն առաջարկում էր կյանքի կոչել դպրոցական ֆոնդի զաղափարը, որի մտահղացումը կապվում էր Գևորգ 5-րդ կաթողիկոսի անվան հետ: «Դպրոցական ֆոնդի յաջողութեան կէտը, եթէ ոչ աւելին, պիտի վերագրել նրա ուսուցչութեանը. այնպէս որ, երբ

¹Նույն տեղում, էջ 1369 (Արտաշես Վանցյան, «Ժողովրդական կրթությունը Ռուսաստանում», էջ 1368-1399):

²Նույն տեղում, 1914, թիվ 7-8, էջ 1202 (Արտաշես Վանցյան, «Ժողովրդական կրթությունը Ռուսաստանում. 2», էջ 1201-1211):

³Նույն տեղում, 1913, թիվ 2, էջ 443:

⁴Նույն տեղում, էջ 444:

⁵Նույն տեղում, 1913, թիվ 1, էջ 194:

⁶Նույն տեղում:

խօսում ենք դպրոցների ապահովության մասին և շեշտում Ղարո-
ցական ֆոնդի մեծ անհրաժեշտությունը, դրա հետ միասին անկարող
ենք մոռացության տալ նաև նրա ուսուցչության տնտեսական վի-
ճակը, անկարող ենք չգրադել Ուսուցչական ֆոնդի խնդրով»,-
գրում էր հոդվածագիր Արտաշես Ղազարյանը:¹ Եթե դպրոցական
ֆոնդի նպատակն էր՝ «մայրենի կրթությունը դարձնել ծրի և պարտա-
դիր», ապա ուսուցչական ֆոնդը պիտի նպաստեր ուսուցիչների
սոցիալ-տնտեսական խնդիրների լուծմանը: Ընդ որում, գործա-
ռույթների մեջ պիտի մտներ ուսուցիչներին ծերության և հաշման-
դամության կենսաթոշակ տրամադրելը: Ուսուցչական ֆոնդին կա-
րող էին անդամագրվել թե՛ եկեղեցական-ծխական, թե՛ թեմական
դպրոցներում պաշտոնավարող ուսուցիչներն՝ առանց սեռի
խտրության:² Ի դեպ, «Նոր հոսանք»-ի այս տեսակետներն ու առա-
ջարկները միանշանակ չեն ընդունվել: Այդ առիթով ամսագիրը նույ-
նիսկ բանավիճել է «Հորիզոն» և «Կովկասի լրաբեր» պարբերական-
ների հետ:³ Ամեն դեպքում, «Նոր հոսանք»-ը հայ մշակույթի և հատ-
կապես դպրոցների առաջընթացի գործում անվերապահորեն անհ-
րաժեշտություն էր համարում դպրոցական ֆոնդը:⁴

Ամսագրի ուշադրությունից չէին վրիպում գիտական կյանքի
նորություններն ու գյուտերը, իսկ փիլիսոփայական և հասարակա-
գիտական ուսմունքներն ու նորագույն մոտեցումները «Նոր հո-
սանք»-ին հետաքրքրում էին այնքանով, որքանով դրանք կծառա-
յեին հայության ինքնագիտակցության բարձրացմանը և աշխարհըն-
կալման զարգացմանը: «Կյանք և փիլիսոփայություն» բաժնի պա-
տասխանատուն Երվանդ Ֆրանկյանն էր: Առավել ուշագրավ են
նրա՝ «Վերջին փիլիսոփայական ուղղությունը. պրագմատիզմ»,⁵
«Հունական փիլիսոփայություն»,⁶ «Զննադատական փիլիսոփայու-
թյուն»⁷ վերլուծական հոդվածաշարերը: Հետաքրքիր են նաև

¹ Նույն տեղում, էջ 197:

² Նույն տեղում, 1913, թիվ 2, էջ 446:

³ Նույն տեղում, 1913, թիվ 3, էջ 631:

⁴ Նույն տեղում, էջ 631-657 (Արտաշես Ղազարյան, «Կովկասի լրաբերի»
դեմոկրատները և դպրոցական ֆոնդը): Տե՛ս նաև 1913, թիվ 2, էջ 442-448
(Արտաշես Ղազարյան, «Ղարծյալ դպրոցական ֆոնդի շուրջ»):

⁵ Նույն տեղում, 1913, թիվ 1, էջ 197:

⁶ Նույն տեղում, էջ 159-161:

⁷ Նույն տեղում, 1913, թիվ 2, էջ 373-387, 1913, թիվ 3, էջ 580-595, 1913, թիվ 4-
5, էջ 813-841:

⁸ Նույն տեղում, 1913, թիվ 7-8, էջ 1254-1269, 1914, թիվ 2, էջ 237-250, 1914,
թիվ 4, էջ 582-594:

Ռ. Գաբրիելյանի՝ «Մարդու ծագման հարցի զարգացումը» հոդվածաշարը,¹ Վ. Խորենիի՝ «Ի. Ֆիխտեի սոցիալ-փիլիսոփայությունը» հոդվածաշարը² և այլն:

Հայ գաղթօջախների, հատկապես ռուսահայ, պարսկահայ, վրացահայ համայնքների խնդիրների վերաբերյալ գրված հոդվածներն ու վերլուծականներն ամսագրում հետապնդում էին հայապահպանության և գաղթական դարձած հայերին հայրենիք վերադարձնելու նպատակներ: Իսկ տարածաշրջանի ու եվրոպական զարգացած երկրների սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական կյանքին նվիրված տեսությունների միջոցով «Նոր հոսանք»-ը փորձում էր դարասկզբի աշխարհաքաղաքական բարդ և վտանգավոր հանգամանքներում հայտնված հայ ժողովուրդին (համծինս իր ընթերցողների) հուշել կամ առաջարկել ծառացած խնդիրների լուծման այնպիսի տարբերակներ, որոնք կհամապատասխանեին դարաշրջանի ոգուն և տարածաշրջանում առկա դիվանագիտական նկրտումներին:

МАРИАМ ОВСЕПЯН
ИИ НАН РА

ТИФЛИССКИЙ ЖУРНАЛ “НОР ОСАНК”
("НОВОЕ ТЕЧЕНИЕ")
(1913-1915 ГГ.)

РЕЗЮМЕ

Являясь литературным, общественным и политическим журналом, тифлисский “Нор осанк” за все время своего существования выявлял и обсуждал вопросы всеармянского значения. Журнал создал все условия для свободного волеизъявления на своих страницах армянской демократической мысли. “Нор осанк” старался восполнить тот пробел в восточноармянской прессе, который возник после прекращения выхода в свет журнала “Мурч” (“Молот”).

Журнал “Нор осанк” сгруппировал вокруг себя лучшие силы восточной и западноармянской интеллигенции, в частности, таких знаменитых писателей и общественно-политических деятелей, как О. Туманян, А. Исаакян, Н. Агбалян, А. Тертерян, О. Сурхатян, А. Джамалян и другие.

¹ Նույն տեղում, 1913, թիվ 4-5, էջ 799-813, 1913, թիվ 6, էջ 1047-1062. 1913, թիվ 7-8, էջ 1269-1297:

² Նույն տեղում, 1914, թիվ 5, էջ 773-780, 1914, թիվ 6, էջ 971-997: